

UOT 94/99(09)

XX ƏSRİN 30-CU İLLƏRİNDƏ ŞİMALI AZƏRBAYCANDA AZADLIQ HƏRƏKATI

HACIYEVA MƏHBUBƏ CAMAL qızı

Sumqayıt Dövlət Universiteti, müəllim

umid-hacizade@mail.ru

Açar sözlər: Azərbaycan xalqı, milli mücadilə, sovet üsul-idarəsi, ümumxalq hərəkəti, milli dövlətçilik

Təşəkkül prosesini e.ə. IV əsrdən götürüb, VII əsrin II yarısı–VIII əsrin I yarısında türkçülük əsas olmaqla başa çatdıran Azərbaycan xalqı daima öz mübarizliyi, əzmkarlığı ilə region siyasətində diqqəti cəlb etmişdir [1]. Azərbaycan xalqının keçib gəldiyi siyasi mübarizələrlə, ümumxalq müqavimət hərəkətləri ilə dolu olan çətin və mürəkkəb yola nəzər saldıqda bu yolda irəliləməyin necə böyük cəsarət və hünər tələb etdiyini görməmək mümkün deyildir. Azərbaycan xalqı heç bir zaman düşməne, istilacıya baş əyməmiş, qürur və mənliliyini tarix boyu qoruyub saxlamışdır. O, fars [1, s.57-58], ərəb [2, s.213], monqol [3, s.24-25] və rus [4, s.9-10] istilacılarına qarşı elə ilk gündən mübarizlik, suverenlik, dönməzlik rəmzi olan al bayraq altında birləşərək siyasi müqavimət hərəkətinə başlamış və bu hərəkəti düşməni vətən torpaqlarından sıxışdırıb çıxarana, müstəqil dövlətini bərpa edənədək davam etdirmişdir.

XIX əsrin II yarısında Şimali Azərbaycanda Çar Rusiyasının müstəmləkəçilik siyasətinə qarşı başlanan ümumxalq hərəkəti 1918-ci ilin may ayının 28-də Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin qurulması ilə sona çatmışdır [5]. Bununla da 1828-ci il 10 fevral tarixində Çar Rusiyası ilə İran şahlıq rejiminin xalqının iradəsi əleyhinə iki yerə bölüb parçaladıqları Azərbaycanın şimalında 5 min illik tarixə malik dövlətçilik ənənələri Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin timsalında yenidən bərpa olunmuş, ölkədə milli quruculuq işlərinə başlanılmışdır. Lakin AXC çox yaşamamış, Sovet Rusiyası tərəfindən Şimali Azərbaycan torpaqlarının yenidən işğala məruz qalması nəticəsində süquta uğradılmışdır [6, s.26-27].

Azərbaycan xalqı Sovet Rusiyasının AXC-nin yerində yaratdığı formal, milli qayədən uzaq, qeyri-azərbaycanlılar tərəfindən idarə olunan oyuncaq rejimli sovet siyasi idarəçiliyi ilə barışmamış, milli dövlətçiliyinin bərpası uğrunda siyasi mücadilə hərəkətinə başlamışdır. Azərbaycan xalqını bir araya gətirib, Türk Federalistlər Partiyası - Müsavatın ətrafında cəm etməklə AXC-ni qurmuş, milli ideoloq M.Ə.Rəsulzadənin göstərişi ilə milli qayəli dövlətçiliyimizin süqutu gecəsi mücadilə hərəkətinin siyasi fəallarından olan M.B.Məmmədzadənin başçılığı altında gizli fəaliyyət göstərəcək Müqavimət komitəsi yaradılmış, görkəmli ədib C.Cabbarlı isə onun baş katibi kimi fəaliyyətə başlamışdır [7, s.33]. 1920-ci ilin aprel ayında xalqın iradəsi əleyhinə zorla Azərbaycana tətbiq edilmiş sovet üsul-idarəsinə qarşı milli ordu hissələrində başlanan hərbi-siyasi yönümlü müqavimət hərəkəti tezliklə mülki xarakter almaqla ölkənin bir çox ərazilərini bürümüşdür. Bu ümumxalq hərəkəti XX əsrin 30-cu illərində bir çox istiqamətlərə yönəlməklə Şimali Azərbaycanın bütün ərazilərini əhatə edərək yüksələn xətt üzrə inkişaf etmişdir.

Qeyd edək ki, müasir Azərbaycan tarixşünaslığında XX əsrin 30-cu illərində Şimali Azərbaycanda cərəyan edən ictimai-iqtisadi, dini-ideoloji, ticari-iqtisadi, mədəni-mənəvi proseslərə ayrı-ayrılıqda yanaşılmışdır. Lakin müxtəlif yönümlü bu proseslər kompleks şəkildə tədqiqatə cəlb edilməmiş, lazımı mənbə və tarixi ədəbiyyata istinadən onlara obyektivlik prizmasından baxılmamışdır. Başlıcası, XX əsrin 30-cu illərində Şimali Azərbaycanda baş vermiş hadisələrin milli xarakter almasına, onların ümumən milli dövlətçilik ənənələrinin yenidən bərpasına

yönəlməsinə dair fundaməntal tədqiqat işi aparılmamışdır. Bu mühüm amil tədqiqata cəlb olunan mövzunun aktual olmasını göstərir.

Onu da qeyd edək ki, sovet tarixşünaslığında XX əsrin 30-cu illərində Şimali Azərbaycana tətbiq edilmiş neomüstəmləkəçi üsul-idarəyə qarşı yönələn ümumxalq çıxışları birmənalı şəkildə, təxribat xarakterli sabotajçı hərəkatlar, qolçomaq, qolçomaq əlaltılarının yoxsul-məzlum hökumətinə qarşı silahlı etiraz çıxışları, ədalətli, sülhsevər, humanist fəhlə-kəndli hökuməti ilə barışmayan burjua ünsürlərinin antaqonist xarakterli etirazları kimi qələmə verilmişdir [8, s.7]. Əslində, XX əsrin 30-cu illərində Şimali Azərbaycanı gizli və aşkar şəkildə əhatə etmiş milli yönümlü çıxışlar, kütləvi xarakterli etiraz səsləri, ümumxalq xarakteri daşımaqla mövcud sovet sosialist rejiminə, onun inzibati amirlik sisteminə, Şimali Azərbaycana Moskva tərəfindən tətbiq edilmiş neomüstəmləkəçilik siyasətinə qarşı çevirilməklə, bir neçə istiqamətə yönəlmişdi.

Bu istiqamətlərdən birincisi 30-cu illərdə Azərbaycanın yeraltı-yerüstü sərvətlərinin, xüsusən də ən strateji məhsulu sayılan, dünya bazarlarında yüksək qiymətə satılan neftinin heç bir ödəniş olmadan mərkəzə daşınıb aparılmasından irəli gələrək, Azərbaycan xalqının yoxsul, ac-yalavac vəziyyətə salınmasına qarşı yönələn etiraz çıxışları idi. Moskva Azərbaycan neftindən əldə ediləcək gəliri daha da artırmaq üçün ölkəmizdə yeni yataqların kəşfini və istismarını genişləndirir, dövrünün müasir texnologiyalarını neft və neft məhsulları sənayesinə XX əsrin 30-cu illərində daha sürətlə və mobil şəkildə tətbiq edirdi [9, s.26-27]. Lakin əldə olunan küllü miqdarda gəlirdən respublikanın inkişafı üçün bir qəpik belə sərf etməyi düşünmürdü. Bu tərz yanaşmanı isə birinci istiqamət tərəfdarları neomüstəmləkəçilik kimi qiymətləndirib, ona qarşı etiraz səslərini ucaldırdılar.

XX əsrin 30-cu illərini əhatə edən etiraz çıxışlarının digər istiqaməti Azərbaycana tətbiq edilən sovet üsul-idarəsində məsul vəzifə daşıyanlarla bağlı idi. Onlar artıq Şimali Azərbaycana tətbiq edilən inzibati amirlik sisteminin aşağılayıcı, neomüstəmləkəçi xarakter daşımalarının mahiyyətini dərk edir, ona etiraz olaraq milli vətənpərvərlik ruhunda gizli şəkildə təşkilatlanırdılar. İkinci istiqaməti təmsil edənlər siyasi fəaliyyətlərini genişləndirərək, mühacir həyatı yaşayan Ə.Topçubaşovla belə əlaqə qurmuşdular. Onlar Azərbaycan milli mücadilə hərəkatının görkəmli ideoloqu və nüfuzlu dövlət xadimi, Fransada Azərbaycanın rəhbəri kimi tanınan Ə.Topçubaşovun təşkilatı dəstəyi ilə gizli olaraq milli dövlətçiliyin bərpası uğurunda qeyri-leqal xarakterli hərəkata belə başlamışdılar.

XX əsrin 30-cu illərində Şimali Azərbaycanda cərəyan etmiş xalq azadlıq hərəkatının üçüncü istiqaməti kənd və şəhərləri bürüməklə, yeni iqtisadi siyasətin ləğv edilməsinə qarşı yönələn etiraz çıxışları idi. Çünki heç bir zəruri səbəb olmadan 1920-ci ildə ölkəyə tətbiq edilmiş üzücü və soyğunçu xarakterli "Hərbi Kommunizm" siyasətinin 1922-ci ildən etibarən bazar iqtisadiyyatına, xüsusi mülkiyyətin formalaşmasına yol açan "Yeni İqtisadi Siyasət"lə əvəzlənməsi nəticəsində iqtisadi-sosial, ticari, mədəni, dini ideoloji sahədə bir çox nailiyyətlər əldə edilmiş, əhalinin rifah halı xeyli yüksəlmişdi. Digər tərəfdən təhkimçiliyin qulçuluq həddinə çatdığı Rusiyadan fərqli olaraq, Şimali Azərbaycanda bəy və ağalarla kəndli sosial qrupu arasında tarixən barışmaz ziddiyyət olmamış, Azərbaycan kəndlisi və muzdlusu milli mentalitetinə uyğun bir tərzdə öz sahibkarına baş bilən, böyük, ağsaqqal kimi münasibət bəsləmişdir. Yeni İqtisadi Siyasət dövründə də Şimali Azərbaycanda əvvəlki ictimai mühitə, milli mentalitetə qayıdış baş vermişdi. Bu mühüm amil isə Şimali Azərbaycanda bütün sosial təbəqələrin qarşılıqlı anlaşma şəraitində, birgə yaşamasını yenidən təmin etmişdi. 1924-cü ildən etibarən Yeni İqtisadi Siyasətdən imtina edilməsi Azərbaycan yoxsul və ortababını bu siyasətin tətbiqindən irəli gələrək, barışmaq istədiyi sovet sosialist idarəetmə sistemindən qəti şəkildə narazı salmışdı [10, 275]. Bu azmış kimi, XX əsrin 30-cu ilindən başlayaraq kəndliyə məxsus xüsusi əmlakın əlindən alınması ilə nəticələnən elliklə kollektivləşmə siyasətinə keçid isə Azərbaycan kəndlisinin səbir kasasının aşib-daşmasına gətirib çıxarmışdı. Çoxdan dolmuş səbir kasasını aşib-daşdıran digər mühüm amil isə topağın dilini sadə, yoxsul kəndlilərdən yaxşı bilən varlı kənd burjuziyasının qolçomaq, onunla həmfikir olub, elliklə

kollektivləşmə ilə bərişmayan ortababın isə qolçomaq əlaltısı kimi qələmə verilib, siyasi təqiblərə məruz qalması ilə bağlı olmuşdur. Azərbaycana yad olan elliklə kollektivləşdirmənin isə XX əsrin 30-cu illərinin birinci ilində başa çatdırılmasına mövcud rejim tərəfindən zorakı yolla edilən cəhd Şimali Azərbaycanın bütün bölgələrində ümumkəndli hərəkatlarına yol açmışdı. Azərbaycan kəndlisi özünə yad saydığı elliklə kollektivləşdirmə siyasəti ilə bərişmayaraq, ağasının ətrafında sıx birləşib, XIX əsrin II yarısı üçün xarakterik olan kəndli etiraz çıxışlarının qaçaqçılıq formasına üstünlük verməkdə idi. Buna görə də Azərbaycanın əksər bölgələrini bürümüş kəndli etiraz çıxışları silahlı xarakter almaqla, XX əsrin 30-cu illərində qaçaqçılıq hərəkatları ilə müşayiət olunurdu. Kəndlilər mövcud rejimə qarşı açıq mübarizədə məğlub olacaqlarını dərk edib, öz bəy və ağalarının başçılığı altında ayrı-ayrı silahlı dəstələr halında birləşib, dağlara, meşələrə, qayalıqlardakı sığınacaqlara çəkilir, siyasi rəqiblərinə gözlənilməz zərbələr endirməklə, qaçaq olaraq xalq azadlıq hərəkatının fəal iştirakçısına çevrilirdilər.

Şimali Azərbaycanda XX əsrin 30-cu illərində baş qaldırmış xalq etiraz çıxışlarının digər istiqaməti ölkənin milli sərvətlərinin Moskvaya daşınıb aparılmasına rəvac verəcək, Azərbaycanı çarizm dövründə olduğu kimi, xammal və satış bazarına çevirəcək birtərəfli qaydada aparılan sənayeləşdirmə siyasətinə qarşı yönəlmişdi. Bu istiqamətdə gedən etiraz çıxışlarında əsas rol türk-müsəlman fəhlələrinə, mühəndis və qulluqçularına məxsus idi. Azərbaycanın milli sərvətlərinin sənayeləşdirməyə keçid nəticəsində heç bir haqq ödənilmədən əlindən alınması azmış kimi, hətta hər bir fəhlə “kөнüllü şəkildə sovet sosialist sənayesinin qurulması naminə bir neçə ay müddətinə alacağı maaşdan belə məhrum edilmişdi. Azərbaycan kəndlisi də tədarük etdiyi məhsulu sənayeləşdirməyə kömək məqsədi ilə möhkəm qiymətlərlə dövlətə təhvil verməyə məcbur salındığı üçün bu prosesin iştirakçısına çevirilməsindən narazı qalıb etiraz səsini ucaltmaqda idi. Bundan savayı, Bakı və Gəncə kimi iri sənaye şəhərlərində işə götürülənlərin əksəriyyətini yerli türk-müsəlman fəhlələri deyil, rus və ermənilər başda olmaqla, qeyri millətlərin nümayəndələri təşkil edirdi. Həmçinin sosializm sisteminin avanqard siyasi qüvvəsi sayılan fəhlələrin sosial rifah halını yüksəltmək məqsədi ilə mənzil təminatı, ev avadanlığı təchizatı həyata keçirilərkən sənayedə az qisim təşkil edən türk-müsəlman fəhlələri qəsdən diqqətdən kənarda saxlanılırdı. Sosialistcəsinə sənayeləşdirmə prosesinin gedişində bu və ya digər sosial, mili-dini, etnik, irqi ayrı-seçkilik siyasətlərinə üstünlük verilməsi də Şimali Azərbaycanın türk-müsəlman fəhlə və qulluqçusunun sənayeləşdirmə əleyhinə etiraz çıxışlarına yol açan və onun kontekstində ümumxalq hərəkatına qoşulmağa vadar edən amillər sırasına daxildir.

Məqalədə əhatə olunan xronoloji cərçivədə Şimali Azərbaycanda baş vermiş xalq azadlıq hərəkatının başqa bir qolu sosialistcəsinə mədəni quruculuq siyasətinə qarşı yönəlmişdi. Azərbaycanın düşünən insanları yaxşı bilirdilər ki, ölkəyə sosialistcəsinə mədəni quruculuq gizli kodu altında gah latın əlifbasının, gah da türk-müsəlman dünyası üçün yad olan kiril əlifbasının tətbiq edilməsi gələcək nəsilləri milli tarixi köklərdən qoparıb atmağa, onları inzibati amirlik sisteminin tələblərinə cavab verəcək səviyyədə müti bir vətəndaşa çevirməyə, manqurtlaşdırmağa hesablanmış mərkəzin cızdığı tədbirlər planının tərkib hissəsidir. Bundan savayı, Azərbaycana XX əsrin 30-cu illərində başdan-baş savadsızlar ölkəsi deyilməsi və bunun geniş anlamda təbliğ olunması da bu istiqamətə başçılıq edən demokratik əhval-ruhiyyəli şəxslərin milli dirənişinə səbəb olmaqla onları bir araya gətirir, vahid ümumxalq hərəkatına cəlb edirdi. Haşiyə olaraq qeyd edək ki, Şimali Azərbaycana sovet mədəni quruculuq siyasətinin tətbiq edildiyi dövrdə əhalinin ən azından 30-fazi yazıb-oxumağı bilən, savadlı insanlardan ibarət idi. Rejimin diqtəsi üzrə tarixi saxtalaşdıranların qeyd etdikləri kimi, əgər Azərbaycan başdan-baş savadsızlar ölkəsi idisə, onda rus dilini bilməyən bu çoxsaylı türk müsəlman əhalisinə latın və kiril qrafikası üzrə yazıb-oxumağı öyrədənlərin kimlər olması sual yaradır. Bu faktın özü XX əsrin 30-cu illərində Azərbaycanda əhalinin xüsusi bir kəsiminin savadlı olmasına dəlalət edir.

Şimali Azərbaycanda yuxarıda müəyyən etdiyimiz bütün istiqamətlərdə başlanan azadlıq hərəkatının genişlənərək alovlanması və milli dövlətçiliyin bərpası uğurunda siyasi mücadilə hərəkatına çevirilməsi, əlbəttə ki, Moskvanın diqqətindən yayına bilməzdi. Moskva Azərbaycanda

baş verən milli qayəli mücadilə hərəkatının XX əsrin 30-cu illərində ali rəhbər strukturlardan başlayıb yerləri də bürüməsindən ehtiyatlanaraq, buraya kütləvi repressiyaların tətbiqi haqqında qərar vermişdi. Bu amansız qərar sovet üsul-idarəsini təbliğ və təmsil edən indi isə milli qayəli dövlətçiliyi bərpa etmək uğurunda siyasi mücadilə aparən H.Sultanov, Ayna Sultanova, Qəzənfər Musabəyov, Sultan Məcid Əfəndiyev kimi sovet məsul orqanlarında çalışanlardan da yan keçməmişdi. Onlar da bu kütləvi repressiya dalğasının qurbanları sırasında yer almışdılar. Azərbaycanda aparılan məkirli sənayeləşdirmə siyasəti əleyhinə haqq səsini ucaldan bir çox milli ruhlu fəhlə və qulluqçular da repressiya siyasətinin qurbanına çevrilərək, ən ağır cəzalara məhkum edilmişdilər. Kollektivləşdirmə əleyhinə Azərbaycanın əksər bölgələrində baş qaldırmış kütləvi etiraz çıxışları isə sovet süngülərinin gücünə amansızlıqla yatırılmışdı. Bu kütləvi çıxışların daha çox alovlandığı yerlərin siyasi fəalları isə ələ keçirilərək heç adını belə deyə bilmədiyi zinoviyevçi, trotskiçi, buxarinçi, rıkovçu damğası vurulmaqla, repressiya maşınının mərhəmət bilməyən qaranlıq ağızına atılmışdı. Sosialistcəsinə mədəni quruculuq siyasəti ilə barışmayan Ə.Cavad, S.Mümtaz, M.Müşviq, H.Cavid kimi Şimali Azərbaycanın düşünən başları da repressiya dövründə tüğyan edən istintaq orqanlarının cənginə verilmiş, ən ağır cəzalara məhkum edilmişdilər [7, 77].

Məqalənin elmi yeniliyi XX əsrin 30-cu illərində Azərbaycanda gedən proseslərə kompleks yanaşılmasında özünü büruzə verir. Eyni zamanda məqalədə XX əsrin 30-cu illərində Şimali Azərbaycanda cərəyan edən hadisələrin istiqamətlərinin müəyyən edilməsi də elmi yenilik kimi dəyərləndirilir.

XX əsrin 30-cu illərində Şimali Azərbaycanda baş vermiş müxtəlif istiqamətli kütləvi etiraz dalğalarını araşdırarkən bələ bir qənaətə gəlirik ki, əslində bunlar sovet üsul-idarəsinə qarşı yönəlmiş ümumxalq çıxışları idi. Eyni zamanda XX əsrin 30-cu illərini əhatə etmiş siyasi, sosial, iqtisadi və mədəni istiqamətli etiraz çıxışları ümumxalq azadlıq mübarizəsi xarakteri daşımaqla, Azərbaycan milli dövlətçiliyinin bərpasına yönəlmişdi. Bu baxımdan da onun ən fəal funksionerləri 1937-1938-ci illəri əhatə etmiş sovet repressiya siyasətinin qurbanına çevrilmişdilər.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan tarixi: 7 cildə. II cild. Bakı: Elm, 1998, 596 s.
2. Ağayev R. Ərəb xilafəti dövründə Azərbaycanın əhalisi. Bakı: Turxan NPB, 2017, 344 s.
3. Azərbaycan tarixi: 7 cildə. III cild. Bakı: Elm, 1999, 584 s.
4. Mustafayev İ., Murtuzayev S. İmam Şamil. Bakı: Vətən, 1993, 240 s.
5. Балаев А. Азербайджанское национальное движение. Баку: ЭЛМ, 1992, 104 с.
6. İbrahimli X. Azərbaycan siyasi mühacirəti. Bakı: Elm, 1996, 308 s.
7. Qafarov T. Azərbaycan tarixi (1920-1991). Bakı: Mütərcim, 1999, 279 s.
8. Xasayev N. Şimali Azərbaycanda milli oyanış hərəkatı (XIX əsrin son rübü – XX əsrin əvvəlləri). Sumqayıt: SDU-nun redaksiya və nəşr işləri şöbəsi, 2019, 269 s.
9. Seyidova S. Azərbaycanın beynəlxalq əlaqələri (1920-1930-cu illər). Bakı: Diplomat, 1998, 86 s.
10. Azərbaycan tarixi: 7 cildə. VI cild, Bakı: Elm, 2000, 568 s.

РЕЗЮМЕ
ОСВОБОДИТЕЛЬНОЕ ДВИЖЕНИЕ В СЕВЕРНОМ АЗЕРБАЙДЖАНЕ
В 30-ЫЕ ГОДЫ XX ВЕКА

Гаджиева М.Дж.

Ключевые слова: *азербайджанский народ, национальная борьба, советское управление, общенациональное движение, национальная государственность*

В статье говорится о возрождении традиций государственности нашего народа, имеющего пятитысячелетнюю историю, на примере Азербайджанской Демократической Республики и начале созидательных работ в стране, о национальной борьбе в Северном Азербайджане после советской оккупации в 30-х годах XX века. В статье также выделяются и анализируются пять основных направлений протестных выступлений против советского метода управления. Были сделаны выводы о том, что комплексный подход к процессам, происходящим в Азербайджане в 30-х годах XX века, заключался в том, что освободительный характер движения был направлен на восстановление национальной государственности Азербайджана.

SUMMARY
LIBERATION MOVEMENT IN NORTHERN AZERBAIJAN
IN THE 30S OF THE XX CENTURY

Hajiyeva M.J.

Key words: *Azerbaijani people, national struggle, Soviet method of the administration, national movement, national statehood*

The article talks about the revival of the traditions of statehood of our people, which has a five-thousand-year history, on the example of the people's Azerbaijan Democratic Republic and the beginning of creative works in the country, about the national struggle in Northern Azerbaijan after the Soviet occupation in the 30s of the XX century. The article also identifies and analyzes the five main directions of protests against the Soviet method of management. It was concluded that a comprehensive approach to the processes taking place in Azerbaijan in the 30s of the twentieth century was that the liberation nature of the movement was aimed at restoring the national statehood of Azerbaijan.

Daxilolma tarixi:	İlkin variant	07.10.2019
	Son variant	20.11.2019